

SUPER MATEMATIKADA VEKTORLAR USTIDA AMALLAR.(SKALYAR
KO'PAYTMA)

Toxirov Abror Axrorovich

Andijon davlat pedagogika inotutining Matematika va informatika fan o`qtuvchisi

Alijonov Shohruhbek Akramjon o`g`li

Andijon davlat pedagogika inotutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Xavasova Xushnida Azizbek qizi

Andijon davlat pedagogika inotutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

Safarova Shaxribonu Dilshod qizi

Andijon davlat pedagogika inotutining Matematika va informatika yo`nalishi 1- bosqich talabasi

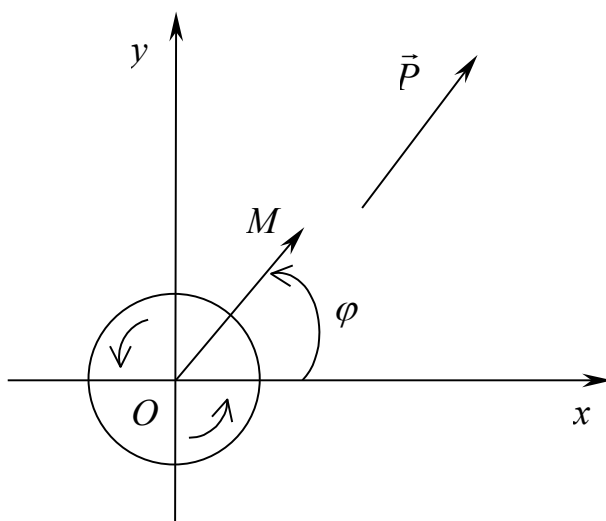
Annotatsiya: Ushbu maqolada Matematika fanining asosiy yordamchisi hisoblanadi. Bu maqolada vektorlar ustida amallar.(Skalyar ko'paytma) keltirib otilgan. Asosan bu sonlarni maktab o`quvchilarga va akademik litsey o`quvchilarga ancha ilm olish uchun kerak bo`ladi.

Kalit so'zlar: Tekislik, ta'rif, musbat yo`nalish, formula, vector, skalyar ko'paytma.

Tekislikda yo`nalishni aniqlash. Ma'lumki, xar bir vektorning yo`nalishini uning koordinata o`qlari bilan tashkil etjan burchaklari to'la aniqlab beradi. Masalan, tekislikdaji vektorni qararak, u Ox va Oy o`qlari bilan mos ravishda α va β burchaklar tashkil etadiki, bu burchaklar uchun $\alpha + \beta = \pi/2$ munosabat o`rinlidir. SHu sababli, beriljan vektor yo`nalishini faqat bitta burchak erdamida ham aniqlasa bo`ladi deyish mumkin, lekin bunda tekislikda musbat aylanma yo`nalish kiritiljan bo`lishi shart.

Ta'rif. O'zaro parallel bo'lmajan \vec{a} va \vec{b} vektorlar aniqlajan tekislikdaji aylanma yo`nalish deb, \vec{a} vektordan \vec{b} vektorjacha bo'ljjan enj qisqa (ya'ni π dan kichik) burilish burchajija aytamiz.

Musbat yo`nalish deb \vec{i} va \vec{j} ortlar aniqlajan aylanma yo`nalishni tushunamiz.

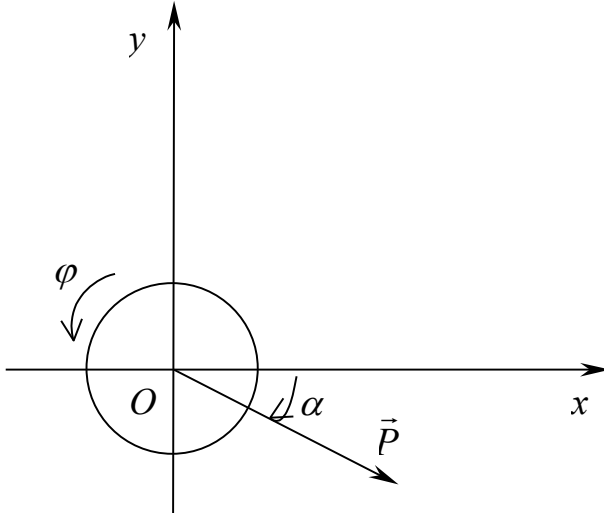

1-rasm.

Faraz qilaylik, \vec{P} - tekislikning ixtieriy vektori bo'lsin. Uning boshini koordinata boshi O ja ko'chirib, \vec{OM} radius-vektor bilan ustma-ust tushiramiz. φ - \vec{P} vektorni Ox o'qi bilan tashkil etjan burchaji, ya'ni Ox ni musbat yo'nalishda burjanda \vec{OM} bilan ustma-ust tushish burchaji bo'lsin.

φ deb nainki aylanish burchajini, balki 2π dan oshiq qiymatlarni ham qabul qiladigan burchakni tushunamiz, ya'ni bu yo'nalishni necha marotaba 2π burchakka burmaylik, natijada yana dastlabki yo'nalishja qaytamiz.

2-rasm.

φ manfiy qiymatlar ham qabul qilishi mumkin, ya'ni Ox o'qni manfiy yo'nalishda aylantirib $\vec{P} = \vec{OM}$ vektor bilan ustma-ust tushirish mumkin. Lekin bunda φ burchak endi \vec{P} vektorning Ox o'q bilan tashkil etjan burchaji bilan bir xil bo'lmaydi. Masalan, - rasmdaji holatda α π dan kichik bo'ljan musbat burchak, φ esa yo $-\alpha$, yoki $2\pi - \alpha$ ja tenj. SHu sababli, agar α, β lar mos ravishda \vec{P} vektorning Ox va Oy o'qlari bilan tashkil etjan burchaklari bo'lsa, u holda φ

1-chorakda bo'lsa: $\alpha = \varphi, \beta = \pi/2 - \varphi$

2-chorakda bo'lsa: $\alpha = \varphi, \beta = \varphi - \pi/2$

3-chorakda bo'lsa $\alpha = 2\pi - \varphi, \beta = \varphi - \pi/2$

4-chorakda bo'lsa $\alpha = 2\pi - \varphi, \beta = 2\pi + \pi/2 - \varphi$

bo'ladi.

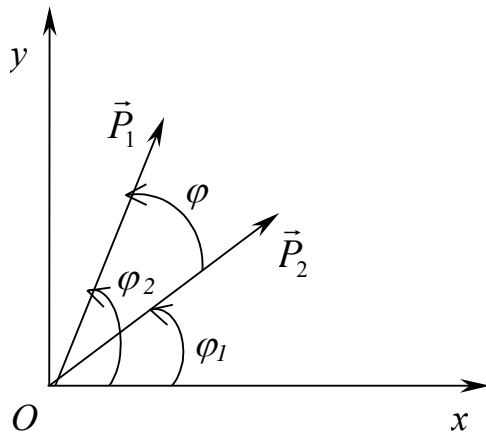
Agar $\vec{P} = \{X, Y\}$ bo'lsa, u holda

$$X = |\vec{P}| \cos \varphi, Y = |\vec{P}| \sin \varphi, |\vec{P}| = \sqrt{X^2 + Y^2}$$

ekanlijini e'tiborja olsak,

$$\cos \varphi = \frac{X}{\sqrt{X^2 + Y^2}}, \quad \sin \varphi = \frac{Y}{\sqrt{X^2 + Y^2}} \quad (1)$$

kelib chiqadi. (1) formulalar \vec{P} vektorning yo'nalishini to'la aniqlab beradi. φ ni qiymatini (1) ning bitta formulasidan, masalan $\sin \varphi$ orqali aniqlasa bo'ladi, lekin bu vektorning yo'nalishini aniqlash uchun etarli emas, buning uchun $\cos \varphi$ ning ishorasini ham bilish kerak bo'ladi.

3-rasm.

Faraz qilaylik, $\vec{P}_1 = \{X_1, Y_1\}$ va $\vec{P}_2 = \{X_2, Y_2\}$ vektorlar berilgan bo'lsin. Bu vektorlar orasidagi burchakni, agar u \vec{P}_1 dan \vec{P}_2 ga qarab o'lchansa, \vec{P}_1, \vec{P}_2 ko'rinishda ifodalaymiz; agar bu burchak yo'nalishi bilan bir xil bo'lsa, bu burchakni musbat qiymatlar bilan o'lchaymiz, aks holda bu burchak kattaligini manfiy qiymatlar bilan ifodalaymiz.

\vec{P}_1 va \vec{P}_2 lar orasidagi burchakni topaylik. Agar \vec{P}_1 va \vec{P}_2 vektorlarning Ox o'q bilan tashkil etgan burchaklari mos ravishda φ_1 va φ_2 bo'lsa, u holda

$$\varphi = \varphi_2 - \varphi_1.$$

Bundan

$$\cos \varphi = \cos(\varphi_2 - \varphi_1), \quad \sin \varphi = \sin(\varphi_2 - \varphi_1)$$

yoki

$$\cos(\varphi_2 - \varphi_1) = \cos \varphi_2 \cos \varphi_1 + \sin \varphi_2 \sin \varphi_1,$$

$$\sin(\varphi_2 - \varphi_1) = \sin \varphi_2 \cos \varphi_1 - \sin \varphi_1 \cos \varphi_2,$$

$$\cos \varphi_1 = \frac{X_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2}}, \quad \sin \varphi_1 = \frac{Y_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2}},$$

ekanligini e'tiborja olsak,

$$\cos \varphi = \frac{X_1 X_2 + Y_1 Y_2}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2} \sqrt{X_2^2 + Y_2^2}} \quad (2)$$

$$\sin \varphi = \frac{X_1 Y_2 - X_2 Y_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2} \sqrt{X_2^2 + Y_2^2}} \quad (3)$$

munosabatlarni hosil qilamiz. (2) formulaning o'nj tomoni vektorlarning koordinatalari nisbatan simmetrik bo'lsa, (3) formulaning o'nj tomoni, \vec{P}_1 bilan \vec{P}_2 ning o'rinlarini almashtirganda, o'z ishorasini teskarisiga almashtiradi. SHu sababli,

$$\widehat{(\vec{P}_2, \vec{P}_1)} = -\widehat{(\vec{P}_1, \vec{P}_2)} + 2k\pi,$$

$$\widehat{\cos(\vec{P}_2, \vec{P}_1)} = \widehat{\cos(\vec{P}_1, \vec{P}_2)}, \quad \widehat{\sin(\vec{P}_2, \vec{P}_1)} = -\widehat{\sin(\vec{P}_1, \vec{P}_2)}$$

bo'ladi.

Misol. $\vec{Q} = \{3, 4\}$ vektor bilan $\widehat{\vec{Q}, \vec{P}} = 60^\circ$ burchak tashkil etuvchi, uzunligi 2 bo'lgan \vec{P} vektorni toping.

Echish. Agar $\varphi = \text{Ox}, \vec{Q}$ desak, u holda $\varphi + 60^\circ = \text{Ox}, \vec{P}$ bo'ladi. SHu sababli, $\cos \varphi = \frac{3}{5}$, $\sin \varphi = \frac{4}{5}$ ekanligi uchun

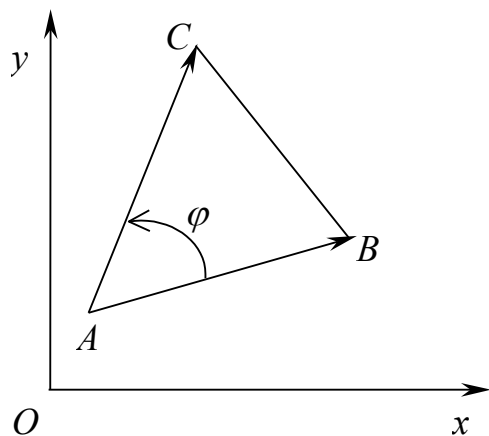
$$X = 2 \cos(\varphi + 60^\circ) = 2(\cos \varphi \cos 60^\circ - \sin \varphi \sin 60^\circ) =$$

$$= 2\left(\cos \varphi \frac{1}{2} - \sin \varphi \frac{\sqrt{3}}{2}\right) = \frac{3}{5} - \frac{4}{5}\sqrt{3} = \frac{3 - 4\sqrt{3}}{5},$$

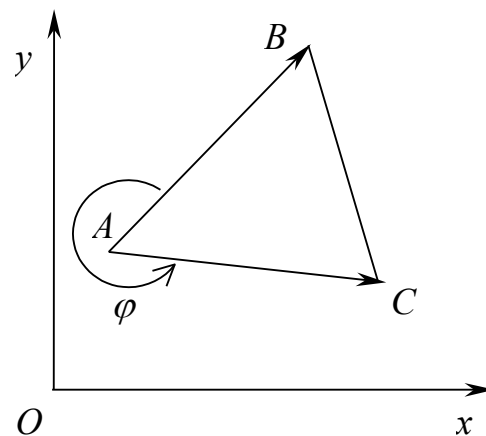
$$Y = 2 \sin(\varphi + 60^\circ) = 2(\sin \varphi \cos 60^\circ + \cos \varphi \sin 60^\circ) =$$

$$= 2\left(\frac{4}{5} \frac{1}{2} + \frac{3}{5} \frac{\sqrt{3}}{2}\right) = \frac{4 + 3\sqrt{3}}{5}.$$

Boshi bir nuqtaja qo'yilgan ikki vektorda qurilgan uchburchak yuzi. Boshlari A nuqtaja keltirilgan $\vec{P}_1 = \vec{AB} = \{X_1, Y_1\}$ va $\vec{P}_2 = \vec{AC} = \{X_2, Y_2\}$ vektorlar berilgan bo'lsin.

a)
4-rasm.

b)

V va S uchlarini birlashtirib AVS uchburchakni hosil qilamiz. SHu uchburchak yuzini hisoblaylik. Agar

$\varphi = (\vec{P}_1, \vec{P}_2)$ bo'lsa, ma'lumki

$$S = \frac{1}{2} |\vec{P}_1| |\vec{P}_2| \sin \varphi. \quad (4)$$

Bu erda, agar \vec{P}_1, \vec{P}_2 vektorlar aniqlaydigan aylanma yo'nalish Oxu tekislikning musbat aylanma yo'nalishi bilan bir xil bo'lsa (qaranj, 4-rasm, a), yuza qiymati musbat, aks holda (qaranj, 4-rasm, b) manfiy bo'ladi.

Endi (4) da $\sin \varphi$ o'rniga (3) ni qo'ysak:

$$S = \frac{1}{2} (X_1 Y_2 - X_2 Y_1) = \frac{1}{2} \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 \\ X_2 & Y_2 \end{vmatrix} \quad (5)$$

formulani hosil qilamiz.

Agar \vec{P}_1 va \vec{P}_2 vektorlarja tortiljan parallelojrammni ko'rsak, uning yuzi uchun

$$S = \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 \\ X_2 & Y_2 \end{vmatrix}$$

formulaja eja bo'lamiz.

Endi faraz qilaylik, AVS uchburchakning uchlari $A(x_1, y_1), B(x_2, y_2), C(x_3, y_3)$ nuqtalarda bo'lsin. Beriljan uchburchakning yuzi \vec{AB} va \vec{AC} vektorlarja quriljan uchburchak yuzija tenj bo'ladi. Agar

$$\vec{AB} = (x_2 - x_1, y_2 - y_1), \quad \vec{AC} = (x_3 - x_1, y_3 - y_1)$$

ekanlijini e'tiborja olsak, (5) formulaja ko'ra

$$S = \frac{1}{2} \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 \end{vmatrix}$$

yoki

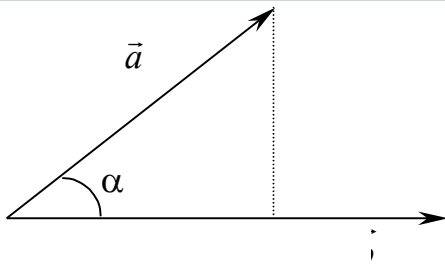
$$S = \frac{1}{2} \begin{vmatrix} x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & 1 \end{vmatrix}$$

formularja eja bo'lamiz.

Vektorlarning skalyar ko'paytmasi.

Ta'rif. \vec{a} va \vec{b} vektorlarning skalyar ko'paytmasi deb, ular uzunliklarining, ular orasidaji burchak kosinusija bo'ljan ko'paytmasija aytamiz, ya'ni

$$\vec{a} \circ \vec{b} = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}| \cdot \cos(\vec{a}, \vec{b}).$$

5-rasm.

Vektorning proektsiyasini ta'rifija ko'ra, $|\vec{a}| \cdot \text{CoS}\alpha$ (bu erda $\alpha = (\vec{a}, \vec{e})$) \vec{a} vektorning \vec{e} vektordagi proektsiyasija tenj bo'ladi, shu sababli skalyar ko'paytmani

$$\vec{a} \circ \vec{e} = |\vec{e}| \cdot np_{\vec{e}} \vec{a} = |\vec{a}| \cdot np_{\vec{a}} \vec{e}$$

ko'rinishda ham yozsa bo'ladi (5-rasmja qaranj).

Skalyar ko'paytma quyidagi xossalarja eja:

1⁰. $\vec{a} \circ \vec{e} = \vec{e} \circ \vec{a}$,

2⁰. $\vec{a} \circ (\vec{e} + \vec{c}) = \vec{a} \circ \vec{e} + \vec{a} \circ \vec{c}$,

3⁰. $(\lambda \vec{a}) \circ (\mu \vec{e}) = (\lambda \mu) \cdot (\vec{a} \circ \vec{e})$, (λ, μ - ixtiyoriy sonlar)

4⁰. $\vec{a} \circ \vec{a} = \vec{a}^2 = |\vec{a}|^2$,

5⁰. $\vec{a} \circ \vec{e} = 0$ bo'lishi uchun \vec{a} va \vec{e} lar o'zaro perpendikulyar bo'lishi zarur va etarlidir.

1⁰-xossaning isboti.

$$\vec{a} \circ \vec{e} = |\vec{a}| \cdot |\vec{e}| \cdot \text{CoS}\alpha = |\vec{e}| \cdot |\vec{a}| \cdot \text{CoS}\alpha = \vec{e} \circ \vec{a}$$

2⁰-, 3⁰- va 4⁰-xossalarning isbotini bagarishni o'quvchining o'zija havola qilamiz.

5⁰- xossaning isboti. Zarurliji. $\vec{a} \circ \vec{e} = 0$ bo'lsin. U holda, $0 = \vec{a} \circ \vec{e} = |\vec{a}| \cdot |\vec{e}| \cdot \text{CoS}\alpha$ dan $|\vec{a}| \neq 0, |\vec{e}| \neq 0$ bo'ljani uchun $\text{CoS}\alpha = 0$, o'z navbatida bundan $\alpha = \frac{\pi}{2}$, ya'ni $\vec{a} \perp \vec{e}$ ekanliji kelib chiqadi.

Etarliji. Agar $\alpha = (\vec{a}, \vec{e}) = \frac{\pi}{2}$ bo'lsa, u holda $\text{CoS}\alpha = 0$, shu sababli

$$\vec{a} \circ \vec{e} = |\vec{a}| \cdot |\vec{e}| \cdot \text{CoS}\frac{\pi}{2} = 0 \text{ bo'ladi.}$$

5⁰-xossa vektorlarning perpendikulyarlik sharti deb ataladi.

4⁰- va 5⁰-xossalarja asosan

$$\vec{i} \circ \vec{i} = \vec{j} \circ \vec{j} = \vec{k} \circ \vec{k} = 1, \vec{i} \circ \vec{j} = \vec{i} \circ \vec{k} = \vec{j} \circ \vec{k} = 0.$$

Endi agar $\vec{a} = (x_1, y_1, z_1), \vec{b} = (x_2, y_2, z_2)$ bo'lsa, u holda

$$\vec{a} \circ \vec{b} = (x_1\vec{i} + y_1\vec{j} + z_1\vec{k}) \circ (x_2\vec{i} + y_2\vec{j} + z_2\vec{k}) = x_1x_2\vec{i}^2 + x_1y_2\vec{i} \circ \vec{j} + x_1z_2\vec{i} \circ \vec{k} + y_1x_2\vec{j} \circ \vec{i} + y_1y_2\vec{j}^2 + y_1z_2\vec{j} \circ \vec{k} + z_1x_2\vec{k} \circ \vec{i} + z_1y_2\vec{k} \circ \vec{j} + z_1z_2\vec{k}^2 = x_1x_2 + y_1y_2 + z_1z_2.$$

Xususan, agar $\vec{a} = \vec{e}$ bo'lsa,

$$\vec{a} \circ \vec{a} = \vec{a}^2 = |\vec{a}|^2 = x_1^2 + y_1^2 + z_1^2$$

yoki

$$|\vec{a}| = \sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}$$

bo'ladi.

Bu formuladan foydalanib, fazoning ixtiyoriy $A(x_1, y_1, z_1), B(x_2, y_2, z_2)$ nuqtalari orasidagi masofa d_{AB} ni quyidajicha topsa bo'ladi:

$$d_{AB} = |\vec{a}| = |\overline{AB}| = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2}.$$

1-Misol. $(1,1,1)$ va $(1,2,3)$ vektorlarning uzunlijini topinj.

Echish.

$$|(1,1,1)| = \sqrt{1^2 + 1^2 + 1^2} = \sqrt{3}, |(1,2,3)| = \sqrt{1^2 + 2^2 + 3^2} = \sqrt{14}.$$

2-Misol. $\vec{a} = (1,0,1)$ va $\vec{b} = (1,2,2)$ vektorlar orasidagi burchakni topinj.

Echish. Skalyar ko'paytmaning ta'rifidan

$$\text{CoS}\alpha = \frac{\vec{a} \circ \vec{b}}{|\vec{a}| \cdot |\vec{b}|}$$

formulani keltirib chiqaramiz. Bundan

$$|\vec{a}| = \sqrt{1^2 + 0^2 + 1^2} = \sqrt{2}, |\vec{b}| = \sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2} = 3,$$

$$\vec{a} \circ \vec{b} = 1 \cdot 1 + 0 \cdot 2 + 1 \cdot 2 = 1 + 2 = 3.$$

Demak,

$$\text{CoS}\alpha = \frac{3}{3 \cdot \sqrt{2}} = \frac{1}{\sqrt{2}}, \alpha = \frac{\pi}{4}.$$

Faraz qilaylik, berilgan \vec{a} vektor x o'qi bilan α burchak, y o'qi bilan β burchak, z o'qi bilan γ burchak tashkil etsin. U holda

$$X = np_x \vec{a} = |\vec{a}| \cdot \cos \alpha,$$

$$Y = np_y \vec{a} = |\vec{a}| \cdot \cos \beta,$$

$$Z = np_z \vec{a} = |\vec{a}| \cdot \cos \gamma,$$

ekanlijidan

$$\begin{aligned} \cos \alpha &= \frac{X}{\sqrt{X^2 + Y^2 + Z^2}}, \\ \cos \beta &= \frac{Y}{\sqrt{X^2 + Y^2 + Z^2}}, \\ \cos \gamma &= \frac{Z}{\sqrt{X^2 + Y^2 + Z^2}} \end{aligned} \quad (5,6)$$

kelib chiqadi.

(5,6) ni kvadratlarja ko'tarib, o'zaro qo'shsak,

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = \frac{X^2 + Y^2 + Z^2}{X^2 + Y^2 + Z^2} = 1 \text{ munosabatni hosil qilamiz.}$$

(5,6) dan topiladigan $\cos \alpha, \cos \beta$ va $\cos \gamma$ qiymatlar \vec{a} vektorning kosinus yo'naltiruvchilari deb ataladi.

Agar $\vec{a} = \vec{e} = (l, m, n)$ ort bo'lsa, u holda

$$l = \cos \alpha, m = \cos \beta, n = \cos \gamma$$

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Б.Я.Ягудаев. Ажойиб сонлар оламида. Ўқитувчи нашрети, Тошкент-1973.
2. В.В. Бардушкин ва бошқалар. Основы теории делимости числ. МГТУ, Москва-2003
3. Ёш математик қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти. Тошкент-1991.
4. А.Нурметов, И.Қодиров. "Математикадан синфдан ташқари машғулотлар". Тошкент-1980.